

ХЭЛ ЗОХИОЛ

**БНМАУ-ЫН ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИЙН
ХЭЛ-ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭНГИЙН ЦУВРАЛ**

2-р боть

3-р дэвтэр

Дөрвөдийн аман аялгууны зарим онцлогоос

Улаанбаатар

1962

БНМАУ Шинжлэх Ухааны Академийн
хэл зохиолын хүрээлэн

2-р боть

3-р дэвтэр

Э. Вандуй

000423

00237(a)

Дөрвөдийн аман аялгууны
зарим онцлогоос

Редактор А. Лувсандэндэв.

Улаанбаатар

1962

Дөрвөдийн аман аялгууны зарим онцлогоос

Манай Шинжлэх Ухааны Академийн Хэл зохиолын хүрээлэнгээс монгол хэлний томоохон нутгийн аялгуу — ойрдын аялгуунууд тухайлбал: дөрвөд, захгин, торгууд, баяд зэрэг аман аялгуунуудыг ойрын жилүүдэд шинжлэн судалж дуусгахад төлөвлөн ажиллаж байна.

Дөрвөдийн аман аялгууг судлах явдал бол монгол хэлний түүхийг судлах, монгол хэлнийг бусад төрөл хэлтэй харшуулан судлах, монгол хэлний үгсийн санг баяжуулах, шинэ нэр томъёог тогтооход маш их их холбогдолтой зүйл юм. Энэ учраас бид монгол хэлний нутгийн аялгуу, аман аялгууг их, бага гэхгүйгээр судлах хэрэгтэй болж байна.

Манай Шинжлэх Ухааны Академи байгуулагдсан өдрөөсөө энэ гухал асуудлыг анхаарч байгаа бөгөөд зөвхөн 1961 онд гурван гишээлээр хэд хэдэн аймгийг хамарсан шинжилгээний ангиг явуулан ажиллуулж нутгийн аялгууг судалсан билээ. Түүний нэг гишээ нь Ховд, Увсын дөрвөд, захгинны аман аялгууг судлуулахаар биднийг томилон явуулсан н.м. Дөрвөдийн аман аялгуу бол ойрдын олон аялгууны дотор хамгийн томоохон аялгуунуудын нэг мөн.

Энэ аялгуугаар Увс аймгийн Давст, Сэгил, Мур-
гэн, Бөхмөрөн, Ховд, Улиастай, Наранбулаг,
Өлгий, Өмнөговь, Чандмань, Улаангом хотын
хороо зэрэг арваад сумын хоро гаруй мянган
хүн ярьж байна. Өөрөөр хэлбэл, Увс аймгийн
бух хүн амын 40,3% нь дөрвөд ястан юм.

Мүүнглэн дөрвөдийн аллан аялгуу нь зөвхөн дөр-
вөд ястанд хэрэглэгддэг төдий биш Увс айм-
гийн бусад ойрд угсаатан ба хотон, уриан-
хай зэрэг ястанд хэрэглэгдэж тэдний зонхилох
хэл аялгуу нь болж байна. Дөрвөдийн аллан аял-
гуу бол оргин үеийн халхын аялгуунаас ихээхэн
ялгаатай аялгуу юм. Энэ ялгаа нь авиан зүй,
үеийн зүй, үгсийн сангийн талаар голтлон гарг
байна. Дөрвөдүүд ярихдаа халхгуудаас маш
түргэн ярьдаг, ялангуяа элэгтэйгүүд туйлын тү-
гэн ярьдаг ажээ. Үеийг хэлэхдээ үеийн нэгдү-
гээр үеийн өргөлтийг маш тод, халхаас арай
удаан, заримдаа урт эгшиг шиг удаашруулан
хэлдэг учраас дараах үеийн эгшгийг туйлын
огцом болгодог. Иймээс нэгдүгээр үеэс хойших
балархай эгшиг бараг ажиглагдамгүй огцом бай-
даг. Ойрдын аялгууны балархай эгшгийг ялан тэм-
дэглэхэд маш бэрхтэй байдаг. Ойрдын аялгуу-
нууд халхын аялгуутай адил эгшгийн дараал-
лыг нарийн баримталдаггүй учир балархай эгш-
гийг гэхний сонсгал төдийгөөр ялгаж гэдэг
тийм ямар хэрэг биш.

Үеийн нэгдүгээр үеэс хойших балархай
эгшиг халхын аялгуунд хуртэл тодорхой

бишийг В.Я. Владимирцов гуай „Монгол биг-
гийн хэл ба халхын аялгууг хариуцсан
хэл зүй” гэдэг номдоо тэмдэглэсэн нь: „Хал-
хын аялгууны балархай эгшгийг ямар чед
а ба ё - гээр бигих, ямар чед р ба э -гээр
тэмдэглэх гэдэг туйлын бэрхшээлтэй бөгөөд
иймээс а ба ё гэдэг гагцхан тэмдэгтийг л
үргэлж хэрэглэх юм бол том алдаа болох-
гүй байхсаа. Жишээлбэл: б^ат^ар, нерс^ё гэх мэт.
Халхгуудын ярианд эдгээр үсг анз бүрийн хэл-
бэржилтэй болж тохиолддог. Чунд: ярианы
байдал хурднаас болж б^ат^ар-б^ат^ар-б^ат^ар мөн
нерс^ё-нерс^а-нерс гэж байж болно.” гэжээ. 327-р
талд. Мөн цааш нь В.Я. Владимирцовын хэлсэн нь:
„Мөн о ба ү гэдэг авианууд сонсогдохдоо хоорон-
доо маш ойролцоо гэдгийг анхаарууштай. ол-
цог^ар буюу олц^уг^ур” гэжээ. 328-р талд.

Халхын аялгуунд балархай эгшгийг то-
дорхойлоход ийм бэрхшээлтэй байгаа юм
гинь ойрдын аялгуунд түүнээс бэрхшээлтэй байх
нь мэдээжийн хэрэг юм. Тэр учраас зарим мон-
гол эрдэмтэд ойрдын аялгууг тэмдэглэхдээ
үгийн нэгдүгээр үгээс хойших балархай эгш-
гийг нарийн ажиглаж гадамгүй ойрдын аялгуу-
ны л үг бол нэгдүгээр үгээс хойших үг эгшиг
бараг байдаггүй гэдэг дүгнэлтэнд хүрсэн юм.
Энэ үүрсгал зөвхөн эрдэм шинжилгээний тэм-
дэглэлээр үл барам ойрдын зарим салбар аман
аялгууны (хамшиагийн) зөв бигих дүрэмд хүр-
тэл нөлөөлснийг бид мэднэ. Тэтэл оргин үеийн

дөрвөдийн аман аялгууг ажиглахад үгийн нэгдүгээр үеэс хойших балархай эгшиг цөм үгүй болсон бий, харин ихэнх нөхцөлд байсаар байна. Энэ талаар бид хэдий авиан зүйн лабораторийн шинжилгээ хийгээгүй боловч анхалралтай сонсоход балархай эгшиг сонсогдсоор байна. Ойрдын аялгууны талаар бичсэн энз бүрийн материалыг үзэхэд түүнд балархай эгшигийг зүй ёсоор хэрэглэсэн зохиол бичиг олон байна. Жишээлбэл: Өвөр монголын „Монгол хэл зохиол, түүх“ сэтгүүлийн 1959 оны 3-рт Чойжинжавын бичсэн „Ойрдын фонетик тухай“ гэдэг өгүүлэлд ирнэ, гийн, ажей, тэлий, даид, лоңх, дөрбөн гэж зохих балархай эгшигтэй бичсэн байна. Мөн Т.Д. Санжеевын хэл зүйд¹ авч хэрэглэсэн зарим жишээг авч үзье: айм, харангуй, ирэх, керех, монгол, булай, гад, хулгайн гэж балархай эгшигтэй бичсэн байдаг. Мэгсэн атлаа Санжеев гуай мөн хэлний зүйдээ төргн, өрн, усн, герг, агт, нарг, хургн, асхн гэж бичсэн нь хоорондоо зөрж байна. В.А. Владимирцов гуайн баядын аялгууг тэмдэглэснээс үзвэл: утсн, дөршн, күйн, гилгн, түйн, үмек, дөвл гэж бичсэн атлаа өбгйн, өлнө, дуруйн, гонь, шолмо, зүйрж, төрө, көкө, гэж бичсэн байдаг. Мөн заримдаа нэг үгийг энз анзаар бичсэн байдаг. Жишээ нь: таңгар ~ таңбар; сэлкн ~

1) В. Д. Санжеев. Сравнительная грамматика монгольских языков. 1953
209.

айвч, болон-да. гурав - гурь - гурай - гурт гэж
бичсэн байна. Үүнээс үзэхэд нэг үгэнд нэг дор орж
байгаа хэдэн гийгүүлэгчүүд монгол хэлний үе
бүтэх хуулийн ёсоор эгшиг заавал шаардах
бөгөөд тэгж шаардсан гийгүүлэгч бусдаасаа арай
тод хэлэгдэх тул түүнийг сонгогдонтой болж
байна. гэж тэмдэглэсэн бололтой.

Иймээс дөрвөдийн алан аялгууны балархай
эгшигийг авиан зүйн лабораторийн аргаар туршин
үзэж шийдвэрлэхээс өөр нөхцөлгүй болж байна.

Бидэнд одоогоор авиан зүйн нарийн багаж хо-
вор байна. Зөвхөн палатограмма, рентген аппарат
зэргийг хэрэглэж байна. Ирэх жилээс бид кимограм-
ма, осцилограф, фонограмма. зэрэг нарийн багаж
хэрэгсэлтэй болно. Зөвлөлтийн зарим мэрэгжилтэн
нөхөд тухайнбал: В.М.Наделяев, түүний шавь Тур-
бе Биткеев нартай ярилцахад хадилааг хэлэнд
балархай эгшиг байдаг, түүнийг авиан зүйн тур-
шин шинжлэх лабораторийн аргаар туршиж үзсэн
гэж ярьж байсан.

Түүнчлэн нэрт монголг хөдөлгөөн Г.М.Радс-
тадт, В.В.Владимирцов Б. Ринген нараас нийт мон-
гол хэлний эгшиг, гийгүүлэгчийн тогтолцоо, үеийн
бүтэц зэргийг тодорхойлсныг үзэхэд монгол хэ-
лэнд нэг үгэнд, олон гийгүүлэгч нэг дор эгшиг-
гүйгээр ордоггүй гэжээ. Тэгтэл гагц аялгуун
дээр энэ хууль тохирдоггүй гэвэл эргэлзээтэй
хэрэг болно. Иймээс ойрдын алан аялгууны огзап
эгшигийг зөв шийдвэрлэх гэдэг тун нарийн тө-
вөгтэй асуудал юм.

Өйрдын аялгууг судалсан монгол эрдэмтдийн эрдэм шинжилгээний бүтээл тэмдэглэлүүд нэг адил үгийг эгшигтэй, эгшиггүй тэмдэглэсэн ~~байдаг~~ байдаггүйг дээр өгүүлсэн билээ. Тэвг бүгд өөрсдийн ажигласан ажиглалт, судалгааны үндсэн дээр тулгуурлаж, өйрдын аялгуунд бэлархай эгшиг бүрэн арилаагүй, нэг хэсэг нь хэвээр байгаа, тэхдээ халхын аялгуутай ^{эгийн} өөрийн авиан зүйн өвөрмөц тогтолцоотой гэж үзэж байна. Дөрвөдийн аман аялгууны эгшиг гийгүүлэгчийн тогтолцоог дараа дурьдаж: цөийн бүтцийн бүлэгт өгүүлэх болно. Би энэ өгүүлэлдээ дөрвөдийн аман аялгууны бүх онцлогийг гаргаж гадахагүй нь мэдээжийн хэрэг бөгөөд ийнг авиан зүй, цөийн зүй, цэсийн сангийн халбогдол бүхий хэдэн зүйлийг тогшин өгүүлэхийг хүсэж байна.

1. Авин зүйн талаар.

а) Эгшиг авианы талаар.

Дөрвөдийн аман аялгуунд халхын аялгуунд байдаг богино ба урт, хос эгшгүүд бараг цөлөөрөө байдаггүйн дээр зарим өвөрмөц эгшгүүд байдаг. Дөрвөдүүд эгшиг авиат өгүүлэхдээ ихэнхийг халхчуудаас урдур, уруушүүж дууддаг. Халхын аялгууны жерийн о авиат урагшлуулаж о' мэт дууддаг. Жишээнь: сөрмөсөн (сормосон), тормөзөн (торолзоно), тормөзөд (тормолзоод), зөрүүд (зорюуд), өрө (орой) гэх мэт. Заримдаа ерийн о бүр урагшиж, уруушаад "ү" болсон байдаг. үмсөж (өмсөх), өмүй (өвөл), өмүйн (өвгөн) гэх мэт. "ү"

урагшлаад ү болсон нь: мүйт (мүлт) гэдэг.

Халхын аялгууны ерийн ү бүр урагшилсан үйтэн ү болсон нь: үзүйк (зүг), үсүйн (сүү), үхэг (үхэг), гэх мэт. Заримдаа "i" бүр урагшлаад ү болсон байна. Жишээ нь: үлдө (илд), нүдн (нүд) гэх мэт. Дөрвөдийн аман аялгууны эгшиг нь тодорхойлбол: Бүгд 25 эгшиг авч бартай. Чүнээс ерийн эгшиг 8 (а, е, i, о, у, ө, ү, ä), урт эгшиг 9 (ā, ē, ū, ē, ū, ö, ä, ī, ē), хоё эгшиг 3 (ā, ē, ū, ē, ū, ö, ä, ī, ē), хоё эгшиг 3 (ā, ē, ū, ē, ū, ö, ä, ī, ē), хоё эгшиг 3 (ā, ē, ū, ē, ū, ö, ä, ī, ē). Дээрх үгсэн эгшигүүдийн хувилбарыг оруулбал нийт эгшиг авчигч тоо халхаас олон юм. Эгшиг авчигч хэмээгдэх байдлаар нь тодорхойлбол: а-сэлний хойгуурх, уруулын бус, уудам эгшиг. Жишээлбэл: а бүр, харга (тооно), адархан (нам уул). Талдуу үгийн эхний үед ерийн а тохиолддог.

ā-ерийн а-гаас арай үйтэн урагшилсан а. Зөвлөрсөн гийгүүлэгч буюу i-гийн өмнө ордог. Жишээ нь: агирхайх (айварлах), адгир (шөрлөө), алхайн (гөдрийн алх) гэх мэт. ā-ерийн а-гаас арай үйтэн, огцом а, үгийн нэгдүгээр үеэс хойших үед тохиолдоно. Жишээлбэл: бахайн (багана), аглай (аглаг) гэх мэт.

ä-ерийн а-гаас бүр урагшилсан е авчигч оролцоо дуудлагатай а, тэхдээ е авчигч бодвол нилээд уудам хэлэгддэг. Энэ ä авчигч ямарч авчигч дараа ордог. Жишээлбэл: мән, тәйән, мөтхөйш (мэдэх биш) гэх мэт. ä-бүр урагшилсан бөгөөд а-үгийн дунд, адгир ордог. Жишээ нь: нәйән, бәрән гэх мэт.

ä-ерийн а-гаас бүр урагшилсан урт а. Энэ а дөрвөдийн аман аялгуунд маш түгээнэл а. Мхэнх нөхцөлд ерийн урт эгшиг нийм урт ä болсон нь олонтой байдаг. Мийн ä-г өгүүлэхэд хэл хойшоо ухран агш-

даг. Мишэнь: бѣтѣ, нѣм, орѣ, ірѣ гэх мэт. Ямар
ямар урт эшиг ийм ѣ болонг урт эшигийн бүлэгт
тайлбарлав.аа.

ѣ-ерийн урта. Ерийн а-той адил хэлэгддэг боловч түү-
нээс арай удаан дуудагддаг. Мишээлбэл: ѣф (аяга),
ѣшнѣ (ирнэ), тарѣн (тариа), ацѣ (агаа) гэх мэт.

е-ерийн ебол хэлний урдүүрх, дунд зэрэг ууламш,
урууллаагүй эшиг. Орос хэлний урвуу „э“-гээс
арай уйтган байдаг. Мишээлбэл: ерѣ (торгонн хээ),
евнѣ (элэг), ерлѣ вѣйн (эрээн), едрѣц (хэдрээ) гэх мэт.

ѣ-ерийн е-тэй адил боловч огцом хэлэгддэг. Чгийн
дунд ба эцэст ордог. Мишээлбэл: есѣргѣн (хэрэг), еснѣ
(гашилна).

ѣ-ерийн е-гээс урт эшиг. Мишээлбэл: ѣи (мөр), ерѣт-
рѣх (эрээлжлэх) ѣт гэх мэт.

о-хэлний хойгуурх, уруулсан дунд зэрэг ^{эшиг} ууламш.
Халхын аялгуунн о-гоос бага зэрэг уйтган. Ми-
шээлбэл: окѣргѣн (онгиргон), орѣтѣс (ороолт), окѣ (орхи,
хая) гэх мэт.

ѣ-дээрх о-гоос арай урдүүр огцом хэлэгддэг
эшиг. Чгийн дунд адагт зөвхөн ордог. Мишээлбэл:
олѣнцѣг (голөн).

ѣ-дээрх ерийн о-той адил хэлэгддэг боловч түү-
нээс урт эшиг. Мишэнь: тѣрѣн (говь), ѣг (завьне),
ѣвѣц (лоовууз).

у-хэлний хойгуурх уруулсан уйтган эшиг.
Халхын аялгуунн у-гаас арай урдүүр хэлэгддэг.
Мишээлбэл: утхѣц (хобоо), ут (урт)

ѣ-урийн дунд, адагт ордог огцом эшиг. Мишээлбэл:
уруѣ (уруу), хурусѣн (хурууд)

й-урт уугийн хаанаг орж болдог. Мишээнь: үрйах
(болж), үд(амгай), үргүйлах(зоох), уртүйн(ортууз)
ө-хэлний урдүүрх, дунд зэрэг уудам, уруулисан эг-
шиг. Халхын ө-хэлний дунд уур хэлэгддэг. Дөрвө-
дийн ө халхын ө-гооо урдүүр дуудагддаг. Мишээл
бэл: өмйрйа(урагшаа), өлкё(тэлээ), өндёр(өнөөдөр)
гэх мэт.

ө-үгийн дунд, адагт ордог богино эгшиг. Мишээнь:
өтөөлөх(газар бордох) өрлөө(даахь)

ө-хэлэгдэх талаараа дээрх о-тэй адил боловч
зөвхөн удаан хэлэгддэг. Мишээлбэл: өх, көркө, өтө
(авьхастай)

й-хэлний урдүүрх, бүр уруулисан уйтан эгшиг.
Дөрвөдийн й халхынхаас илүү уруулишиж хэ-
лэгддэг. Мишээнь: йрён(охин), йме(унс) йг(цетэв
дээм) йкёг(орныхолийн авдар) гэх мэт.

й-бүр уруулисан богино й, үгийн дунд, адагт ор-
дог. Мишээлбэл: йсүйн(сүү) йзүйг(зүг)

й-дээрх й-тэй адил хэлэгддэг урт эгшиг. Үгийн
хаанаг орж болдог. Мишээлбэл: йрлө(өнөөрлөө),
йрйүйлөх(удаан хөдлөх)

Дөрвөдийн аман аялгуунд зарим эгшиг авиал
хутгадаг. Мишээнь: ө~й авиал хутгадаг.

өсрөх - йерөх

өwөл - йwүйл

бөддөн - бүүдүн

өwгөн - өwгүн

мөңгө - мөңгөй

а - о авиал: jawāq-jowāq, xojjār-xojjör

е - ө авиал: ewrān-öwrān,

о-у авио: голү-гүлү, шойү-шүдү гэх мэт.

е-ё болсон нь: өйёр (эвэр)

өргөн (эрүү)

өлөр (өлнө; урагш)

өрүбгй (эрүүвг буюу сагалдарга)

Мөн ө-е болдог: өдрөн (өөрөө). Зарим эгшиг ярианы хурдацын байдлаас болж байраа сэлгэн өөрглөгдөж байдаг: үүнд: керём-керимё, ухайн-ухнай, бахайн-бахнай, манайн-маннай, жонгон-жонно гэх мэт.

Эгшиг нэмэгдсэн нь:

Зарим ерийн урт эгшиг хоё эгшиг болж өөр эгшиг нэмэгдсэн байдаг. цөёү (цоож) цүй (цүү), өйзон (цөөхөн), үзүй (зүү) гэх мэт.

Эгшиг гээгдэх тухай:

Дөрвөдийн аман аялгуунд эгшиг гээгдэх байтугай бүтэн үе г гээгдсэн байдаг. Жишээ нь: арс (арис), хатрайх (хатирах), зөг (зөгий), еү (суга), соб (согоо) гэх мэт.

Урт эгшиг.

Чндсэн Үг эгшиг цөм урт эгшиг байдгийн дээр $\bar{i}$, $\bar{a}$ -гийн урт эгшиг байдаг. Жишээ нь: жол $\bar{i}$ (жолон) үлзж $\bar{i}$ г, мартүйлх $\bar{i}$ н, үл $\bar{i}$ н, гатл $\bar{i}$ т гэх мэт.

$\bar{a}$ -нь ойрдын аялгуунд хяарг эгшигийн дараа ордог мөн түгээмэл урт эгшиг юм. ай, ой, үй, үй зэрэг зарим хоё эгшиг бүр урагшлаад урагшилсан а ($\bar{a}$) болжээ.

ай - $\bar{a}$ болсон нь: гира, нәл, бә үе, бәшн, ухярхә
үй - $\bar{i}$ -гийн хоё эгшиг урт у ($\bar{u}$) болсон байдаг: ду-

гу гайу гэх мэт.

Заримдаа урт е(э) эгшиг й болдог. чнд: тәймә, бәлә
Урт и(и) е болсон нь: зензөлөх (зэнзийлэх), төёлө
(тоёлуй), ех-гийн хос эгшиг дөрвөдийн аялгуунд бай-
даггүй бөгөөд чуний орон дээр урт „е“ байдаг. Жишээ
нь: ерөктө, елөктө, гертө, нертө гэх мэт.

Халхын аялгуунд хоёр эгшигийн хоорондох 5,2
зарим уганд хаягдаагүйгээр чл барам бүр урт (ца-
ган, мөгөөрө, анагаж гэх мэт) бичсэн байхад дөрвө-
дийн аялан аялгуунд нөгөө, гээгдэж урт эгшиг
болсон байна. Жишээ нь: мөре (мөгөөрө), сүй(суга)
гэх мэт.

Халхын аялгуунд хоёр эгшигийн хоорондох 5,2 за-
рим үгэнд гээгдээд урт эгшиг болсон байхад дөрвө-
дийн аялгуунд зарим үгэнд хоёр эгшигийн хоорон-
дох 5,2 гээгдсэн боловч түүний орон дээр урт
бичи богино эгшиг болсон байдаг.

Жишээ нь: урүй (уруул), салдйрһа (сагалдарга) гэх мэт.

Зарим үгэнд хоёр эгшигийн хоорондох 5,2 хаягдаа-
гүй үлдсэн байна. Жишээлбэл: хургүйн (хуруу), нургүйн
(нуруу), үгирёг (жигирэг) гэх мэт. Мөн зарим үгийн
эхний г, в гээгдээгүй хэвээр үлджээ. голһа (олгой),
һөв һөв (өөв өөв) гэх мэт.

Хос эгшигийн тухай.

Ойрдын аялгууны хос эгшигийн асуудал одоо хүртэл
бүрэн шийдвэрлэгдээгүй маргаантай хэвээр байгаа
асуудал билээ.

Зарим монгол эрдэмтэд тухайлбал: В.А.Нот-
виц, Г.Д.Санжеев, Шодаев, Чингэлтэй нар ойрдын аял-
гуунд хос эгшиг байхгүй гэнэ үзжээ.

В.Л. Котвиг 1929 онд хэвлүүлсэн „Опыт грамматики калмыцкого разговорного языка“ гэдэг номдоо: „Зая Бандидагийн үеийнхээ зарим эгшиг гэгдсэн бөгөөд түүнээс болж тиймэрхүү үеийн тоо хааяа цөөрдөг болжээ.“¹⁾ гэж бичжээ. Мөн цааш нь: „Эдүгээгийн алинд хэлэнд хос эгшигийн оронд нэг урт эгшиг байх болжээ.“ гэжээ. (Мөн хэлний зүйн 17-р талд үз). Мэгээд хэрэглэсэн жишээг үзвэл: с^ан (сайн), да^ай (дай), ө^өр (oir), но^ай (нохой), ү^үтн (уйтан), ү^үл^ө (үйл) гэх мэт.

Мөн БНХУ-ын эрдэмтэй Чингэлтэй, „Монгол хэлний“ аялгуунуудын ерөнхий байдал“ гэдэг зохиолдоо дор дурдсан дүгнэлтийг хийсэн. Чүнд: „Ойрдын аялгуунд хос эгшиг байхгүй. Утга зохиолын хэлний хос эгшиг нь энд урт эгшиг болжээ.“²⁾ гэжээ.

Мөн профессор Санжеев „Монгол хэлчүүдийг харилцуулан хэлний зүй“ гэдэг номдоо: хамтын аялгуунд хос эгшигийг ойрдын аялгуунд зохиж хос эгшигтэй хариуулахдаа: а^э - а̄, ө^э - ө̄, ү^э - ү̄, ү̄ - ү̄ болсон гэж бичжээ.

Этэл эрдэмтдийн тэмдэглэл янз бүр байдаг.

1911 онд хэвлүүлсэн А. Позднеевийн „Калмыcko-русский словарь“ гэдэг номд хаммаг үгийг тод үгээр бичигдээ урт үгэгийн цэлийг хэвээр үлдээжээ.

Этэл 1940 онд хэвлэгдсэн Б. Басанговын „Русско-калмыцкий словарь“ гэдэг толинд³⁾ үгэгийн эр тэмдэглэсэнгүй. Жишээ нь: с^ан (сайн), а^ах (айх), х^ааг (хайх), с^аахн (сайхан), х^аах (хайх),

1) В.Л. Котвиг. Опыт грамматики калмыцкого разговорного языка. 1929г. стр 14.

2) Монгол түх, хэл бичиг сэтгүүлийн 1958 он 1-рийн 45-р талд

үйдэх (үйдэх), хой (хонь), уулах (уйлах), үйл (үйл), уул
 (уул), күйц (гүйцэх) гэх бичмээ. Эдгээрээ үзэхэд
 А. Позднеевын тоолноос хорин хэдхэн жилийн дараа
 хэвлүүлсэн толинд урт эгил г богино эгшиг болсон
 зэрэг өөргөл^{үрвэлээр}т бичсэн нь эргэлзээтэй зүйл шиг са-
 нагддаг. Хэл бол хоёр, гурван арван жилд бай-
 тугай хоёр, гурван зуун жилд г ийн их өөрг-
 лөлт гарахгүй шүүдээ. Харин манай оёрдууд
 (дөрвөд, захгин, баяд, торгууд зэрэг) жилийн цаа-
 дах оёрд аялгуутнаас ялгаатай байж магад-
 юм. Хос эгшин талаар бичээх хэсэг эрдэмтэд
 В.А. Котвиг, Г.Д. Санжеев, Б.Х. Шодаев, Чингэлтэй
 нартай санал тохирохгүй байна. Зөвхөн хос
 эгшээр цу бараам балархай эгшиг, хамжин шүр-
 гэх ба хамжинхгүй шүргэх гийгүүлэгч М,З-ийн
 талаар г санал зөрж байгаа билээ. Чүнийг оргин чевйн
 авиан зүйн шинжлээний гол арга болсон авиан зүйн
 лабораторийн аргаар шийдвэрлэхээс өөр нөхцөлгүй
 болж байна. Энэ дашралд нэг зүйлийг дурдахад ма-
 най оёрдууд халхгуудтайгаа шууд нийлж нэг
 гэр бүл болсноос хойш (1753 оноос) 200 гаруй жил
 болж байгаа бөгөөд энэ хугацаанд халхон аял-
 гууны нөлөө тэдний хэл аялгуунд ямар нэгэн
 хэлмжээгээр нөлөөлөөд жилийн цаадах оёрд угсаат-
 ны хэл, аялгуунд гарсан үзэгдэл бүхэн гараагүй г
 байж магад юм. Чүнийг дараах баримтаар ба-
 ртамж болно. Ойрдын салбар алман аялгуу буюу
 дөрвөдийн алман аялгуунд халхын аялгуунд байдаг
 хос эгшиг бүрэн арилаагүй хэрэглэгдэж байна.
 Жишээлбэл:

ай-гийн хос эгшиг: сайн, сайхан, хайг, хайрцак, сэхдэй
гэх мэт.

ой-гийн хос эгшиг: хой

үй-гийн хос: үйцэх, зүйтэ гэх мэт.

Мөн Б. Я. Владимирцовын бүтээлүүдээс үзэхэд
баядын аллан аялгууд ай, ой, үй ийн хос эгшиг байс-
ныг тэмдэглэсэн байдаг. Чунд: хайен (206-р тал),
сайн (266-р тал) Астраханы дөрвөдөг сайн, Дам-
бий өөлдөг сөн гэж бичсэн (266-р тал),
айл, тайл, тойк, хой (271-р тал) гэх зэргээр жишээ
татаж бичсэн бөгөөд Увсын баяд, дөрвөдийн аллан
аялгуу бол аванзүйн тогтолцооны талаар маш
агынхан аялгуу бөгөөд зөвхөн зарим цөмйн аялга
(дуудлага), цөмийн сангийн талаар өгүүлэн аял-
гаатай аялгуу юм. Ийнхээс ийнхү дээр өгүүл-
сэн хос эгшигүүд дөрвөдийн аллан аялгууд одоо ч
байна гэхэд төдийлөн алдаа болохгүй байхав.

1929 оноос хойш дөрвөдийн аллан аялгууд зар-
им өөрчлөлт гарсан боловч тэр үед байсан
эгшигийн тогтолцоо үндсээрээ өөрчлөгдөж тийм
тол өөрчлөлт гараагүй юм.

Мүүнчлэн А. Бобровников, "Монгол хамнааг
хэний зүй", А. Позднеевийн "Хамнааг орос томь"
зэрэгт хамнаагийн хэл, аялгуу тог бичгээр
тэмдэглэхдээ цөм хос эгшигийн зүй ёсоор тэм-
дэглэсэн байна. Тэвг эдгээр эрдэмтэд хуучин
тог бичгийн хэлэнд үндүү тагнагдаад, тухайн
цөмйн өйрд хэйнээ ямар нэгэн талаар
халдсан байж магад юм.

Б. Я. Владимирцов. Сравнительная грамматика монгольского писемлен-
ного языка и халского наречия. 1929г.

Тэвг бид бодит материал дээр түшиглэнэ бай-
гаагийн хувьд зарим нэг эрдэмтний хэлсэн үг бүхнийг
бүрхны зарлиг шиг сохвоор шүтэх биш, марксист
шинжлэлх ухааны ёсоор бүтэлгээр хэрэглэх нь зүйн
хэрэг билээ. Үиймээс дор дурьдсан хос эгшигүүд дөр-
вөдийн аман аялгуунд байна гэж үзнээ: ай, ой, үй,
үй, өй, оя, үө, үе, үүнээс сүүлчийн дөрвөн хос эгшигийн
талаар жишээ хэлбэл: хой, оя көркү, өйме, бөёр, төө-
рөг, ояшкү, гүй, гүйе г.м.

Хамхын аялгуунд хожим гарг ирэн уа гэдэг
хос эгшиг дөрвөдийн аман аялгуунд байдаггүй бөг-
өөд эл хос эгшиг урт(о) болжээ. Мишээлбээл:
гд(гуа), жайрай(жуаран), гднз(гуанз) гэх мэт.

Зарим жос эгшиг урт эгшиг болсон нь:

ой-а болсоннь: могой, нохъ

хайхын аялгууны ой-өө болсон нь сөөх (соих),
өөмө (оймө);

үй - і болсон нь : хүйс - кйс, хүйстэн - кйтн гэх мэт.

Эгшгийн дарааллын талвар

Дөрвөдийн аман аалзунд эгхийн дараахи тогтвортой биш байдаг. Мишээлбэл: одь, хоншир, зүзй, бийд, мүүдлэ, жовдлэ, гарлэ, дорас, негдугяр г.м.

5) *гидроуретизация* *авиа*

Дөрвөдийн алман аялгуунд шилгүүлэгт авна бүүд 27.

Түүнийг өгүүлэхийн эрхтний байдлаар ангилбал:

хоёр уруулын хадгасан шигүүлээг б,н,м

хоёр уруулын шүргэх шигүүмээг ω , φ

Хэлний үзүүрийн хамтсан -,, - g, m, ц, з, зү, н

ХЭЛНИЙ ХОЙГУУРХ ХОМЖСАН-, -Г, 2, К, К, Х, Н,

Хэлний үзүүрийн шүргэж -, -с, ш, л, в, р, р.

хэлний дундуурх шүргэх — „ — j

хэлний хойгуурх шүргэх — „ — х, 5

б- хоёр уруул хамжсан дуутай шигүүлээг. Дуугүй шигүүлээгийн өмнө орохдоо хагаас дуутай бунуу дуугүй шигүүлээг болдог боловч энэ нь нэг авиалбарын хувилбар болдог. Чийн эхэн, дунд, адагт хаана г орсон „б“ авиал халхаас бүртөг хэлдэг.

Жишээ нь: багйи (харуу), башлх (бяслаг), абдар, добга, обдх, кебтён, тобхи, шилбй, күүзүйбгй гэх мэт.

п- хоёр уруул хугтэй хамжсан дуугүй шигүүлээг. Чийн эхэнд маш цөөхөн тохиолдоно. Жишээ нь: пагдбар, пөвйөсөн, пинзё (тоогуур) гэх мэт.

м- хоёр уруул сулхан хамжиж, хамаржсан дуутай шигүүлээг. Чийн аль г цед тохиолддог. Жишээ нь: махлай, (малгай), маньадар (маргаам), самарсай (самрын мод) гэх мэт.

ш- хоёр уруул өёртоход завераар нь сулхан шүргэн гардаг, дуутай шигүүлээг. Энэ авиалбар чийн эхэнд орох нь маш цөөн ба чийн дунд, адагт ихэвчлэн ордог. Жишээ нь: көшай (хөвөө), насшай (хамрын танихи), өшөөгнөх (овчмөх), аамьгүйтэх, хушайн (зуух), дагдхал (цув) гэх мэт.

ф- хоёр уруул өёртоход завераар нь хугтэй шүргэн гардаг дуугүй шигүүлээг. Энэ авиалбар гадагаас авсан цэгэнд ихэвчлэн хэрэглэгддэг. Жишээ нь: фронт, офйцёр, фотб гэх мэт.

д- хэлний үзүүр, түүш хоорондоо сулхан хамжсан дуутай шигүүлээг. Чийн дунд ба адагт хагаас дуутай ба дуугүй болдог. Жишээ нь: дагдйр (тэвс), дөвдөө (дээв), даридн (дараа), гдг, гдг гэх мэт.

т-хэлний үзүүр, түүш хоорондоо хутгай хамжсан, амьсгалын түрэлтэй, дуугүй гийгүүлээг, үгийн хаана г ордог. Жишээ нь: тагай (тавхай), талйх (алгадах), тунгэ (дэргний бут) гэх мэт.

з-авиа хос гийгүүлээг уграас өгүүлэхийн эрхтний хоёр ажшлагаа зэрэг явагддаг бөгөөд хэлний үзүүр түүшиг дөнгөж хуримтг, салж байрандаа ороод хэлний үзүүр доод шүдэнд тулж зах нь хоёр хажуугийнхаа шүдийг малахад хэлний урьд хэсэг, хатуу тагнайн хооронд нарийхан зай гардаг ба тэр зайгаар хий шүргэн гардаг. Энэ уграас з-авиа аг хамжсан, дуутай хос гийгүүлээг гэдэг. Дөрвөдийн зарим аман аялгуунд зөвхөн шүргэх з-авиа бас байдаг. Увс аймгийн зөвхөн Өмнөговь суманд зарим дөрвөдүүд шүргэх з-гээр ярьж байлаа. Урьд дөрвөдийн зарим хожуу, сулсад буриад ишг шүргэх „З“ гээр ярьж байсны члддэгдэл аршлагүй бололтой. Жишээ нь: зёрд, зэйсэг, өзён гэх мэт.

Ү-мөн хос гийгүүлээг уграас өгүүлэхийн ^{эрхтний}хоёр ажшлагааг зэрэг шаарддаг бөгөөд хэлний үзүүр түүшиг хуримтг, буцаад хөндгирөхөд нь түүш хэлний үзүүр хоёрын завсраар хий шүргэн гарна. Энэ уграас Ү-авиа бол хамжсан дуутай сүл гийгүүлээг. Жишээ нь: үасёр (жоргов), үиwёр (жавар), үигрэг (жөйрэг) гэх мэт.

ц-хос гийгүүлээг уграас өгүүлэхийн эрхтний хоёр ажшлагааг нэгэн зэрэг шаарддаг бөгөөд хэлний үзүүр түүшиг хуримтг, буцааж зай гарахад хий урсан гарна. Ц-авиа бол дуугүй, ганга хос гийгүүлээг. Жишээ нь: Цалай (бүдүүл), ценз (хун),

цогвон(цөөмөр), цар(шар) гэх мэт.

г-огүүлэхийн эрхтний хамжих, шүргээх хоёр
ажиллагаа хамтран орж хэлэгддэг дуугүй, ган-
га, хос шигүүлээг юм. Жишээ нь: Цимкёр (галын
хайг) цимкёр (эмжээр) көбүг (хэц) гэх мэт.

н-авиаг хэлэхэд хэлний үзүүр, түүш хамжих
нийлээд хөндгөөр мээг уул авиа хамардаг. Энэ
уграас н-авиаг хэлний үзүүрийн хамжих ха-
маршсан дуут шигүүлээг гэдэг. Дөрвөдийн аман
ахлуунд н, н хоёрын хамхтай адил хутгадаггүй
маш сайн ялгадаг. Мэр уграас „н“ авиа биеэ даа-
сан авчамбарын үүргийг гүйцэтгэдэг. Жишээлбэл:
сан(сана), сан(сан), гин(гине), гин(гин) гэх мэт.

Дөрвөдийн аман ахлуунд үеийн эцсийн „Н“ийг
маш тодорхой хэлдэг бөгөөд ихэнх нэр үгэнд „Н“ да-
гавар хаягдаагүй хэвээр байна. Жишээлбэл: гийн,
нүдэн, ашан, кевён, жаман, тийн, хургун, ишкэн гэх мэт.

Цугээр үл барам зарим н дагаваргүй үеийг г н-тай
боломж ярьдаг. Жишээлбэл: үргэхийг үрэн, гүү-гүн,
эсрэг-есёргөн, шил-шивйн, унага-унган, ор-орон
гэх мэт.

г-хэлний бүр уг нармайтай хамжин хэлэгддэг дуу-
тай, сул шигүүлээг, ганга үгэнд ордог. Жишээ нь:
Гасан(гадаас), гүр(гарын шуу), шайнцайг(шантаг), ха-
шйг(халбага) гэх мэт.

г-нармай, хэлний үе хамждаг боловч дээрх г авча-
наас арай урдугур хэлэгддэг. Хөндгөө үгэнд ордог.
Жишээ нь: геүгөөг (шилэвч), гэсэн(гээс), гүйбүүр(нү-
дүүр) гэх мэт.

к, к - хэлний үе, нармайтай хамжсан дуугүй шигүү-

лэгг. К ганга үгэнд, к хөндий үгэнд ихэвчлэн үгийн төгсгөлд ордог. Жишээлбэл: хундүйк (бууны хөдөй мөр), хондцок (хондмол), үзүйк (үсээ) түйнтүйк (дэр) гэх мэт. Хөндий үгэнд орсон „Х“ авиаг „К“-гээр дууддаг: керэг, күйлүйн, үкёр, берк, сүркё, түйрөлкё гэх мэт. Зарим хөндий үгийн „г“ хуртгал „к“ болж дуудагддаг: нөкөдөр, деүскёр, гиктаб гэх мэт.

Х-хэлний үг нармайтай хамтжсан дуугүй ганга хос гийгүүлээг. Жишээлбэл: хурейн (хуруур), хамхрәсән (хамхуур), тунхуй (данх) гэх мэт. Н-хэлний үг, нармайтай хамтжсан, хамарисан дуутай гийгүүлээг. Үгийн дунд орохдоо ихэвчлэн хэлний үгийн гийгүүлээгийн (г, н, к, х, б) өмнө ордог. Жишээлбэл: ханзүй (хангай), таңхай (танхай) гэх мэт.

С-Хэлний үзүүр шүдний үг хоёрын завсраар шүргэн гардаг дуугүй гийгүүлээг. Жишээлбэл: сагий (согсоо), сәхтә (саахан), сангйрүйк (сархинаг) гэх мэт.

Ш-хэлний үзүүр түүш хоёрын завсраар шүргэн гардаг дуугүй ганга гийгүүлээг. Жишээ нь: шалгаг (шалбааг), шйеуё (хогийн илүүр) шикёр гэх мэт. Л, л-түүш, хэлний үзүүр хоёрын завсраар хажуугаас нь хий түрээгдэн хэлэгддэг дуутай сул гийгүүлээг, „л“ авиа ганга үгэнд ордог, „е“ авиа хөндий үгэнд ордог зөөлөрсөн гийгүүлээг. Жишээ нь: лагда (гаалтанз), лашийк (тэрлэг), көгөөхүйргён (тагтаа), кевдёр (модын хурз)

Р, Р-хэлний үзүүр, түүш хоёрын завсраар шүргэнэн шүргэж гардаг дуутай сул гийгүүлээг.

Р хөндий үгэнд ордог зөөлөрсөн гийгүүлэгч. „р“ үгийн эхэнд ордоггүй. Жишээ нь: арийн, цар (шар), үйвэр (жавар) шилвэр, ердөн (эрдэнэ) гэх мэт. j- хэлний дундуур шүргэн гардаг, дуутай сул гийгүүлэгч. Шар г үгэнд хаана нь я ордог. Жишээлбэл: янгийн (тааз), ясмай (засмал), бол хай (болохгүй) гэх мэт.

Х- хэлний үг, нармайн өмнөт хэсгийн завераар шүргэн хэлэгддэг дуугүй ганга гийгүүлэгч. Анггалын түрэлттэй гийгүүлэгч. Жишээ нь: хар- бай (хар мод), хагбай (хазгай буруу), халхай (халгай)

Б- хэлний угаар шүргэн хэлэгддэг, дуутай сул гийгүүлэгч. Чгийн дунд, адагт нармайн эхгийн өмнө ордог. (а, о, у гэх мэт) Жишээ нь: хайбай, тоёрдубай, тоёрдуба, адёрбайн (араг, сархиагтай газар) гэх мэт. Хэлний угаар шүргэн хэлэгддэг „б“ авиа үгийн нэгдүгээр үед ордоггүй. Нэгдүгээр үеэс хойших үед ордог. Энэ талаар Владимирцовын хийсэн дүгнэлт зүйтэй мэт санагддаг. „Монгол хэлний ихэнхэд нь үгийн эхний шүргэх г байдаггүй бөгөөд харин дөрвөлжин бичгт үгийн эхэнд б тохиолддог. Нийт турк хэлэнд г мөн үгийн эхэнд хэлний арын шүргэх г байхгүй“ гэнээ. 391-р талд. Хэлний арын хамгийн шүргэдэг сулхан гийгүүлэгч г, г авиа үгийн нэгдүгээр үеэс хойших үед орохдоо зарим нь бүр суларг хамгийн шүргэхээ бошод зөвхөн сулхан шүргэх б болсон буюу зарим нь хүчтэй шүргэх х болжээ.

Тийгүүлээг авианы сэлгэлт.

З-Ү болсон нь: баргһайр (барзгар), Үулһайрх (зулгарах), Үа (за), Үигерсен (зэгс) гэх мэт.

М-Ч болсон нь: бигкё (битгий)

г-х болсон нь: хулхэй (хулгай), шархай (шаргал), айхэй (алга), охтён (оготно), малхэй (малгай), бахайн (багана) гэх мэт. мөн х-г болдог: нолиһон (нолихон), харангуй (харанхуй);

и-м болдог: шимнэйх (шивнэх), зэмеег (зэвсэг); мөн м-и болдог: бигир (мөшр). Чийн дунд ба

эцэгт орсон р-л солигддог. бүйркөл (бурхээр), шигүйл (шүүр), нөөрүйл (ноолуур), морой (молор) гэх мэт.

Ш-Ц болдог цар (шар), Ч-Ш болдог: өвсөөгнөх (өвшөгнөх), Ч-Ц болдог: аца (агаа).

С-Ш болдог: шайху (саахуу)

С-З болдог: балиуз-балмус

С-Ц болдог: утцан-утсан.

Эртний монгол хэлэнд д-ж, ж-з-з авианууд хоорондоо ээлгэдэг байжээ. Мишээ нь: дадахар-дајахар, долу-жолу гэх мэт.

Бтэл дөрвөдийн аман аялгуунд ийн үзэгдэл мөн байсан байна.

ййүд ~ үйүд; дөрвөдөд ййүд гэж цегийг хэлдэг.

Ингэж ж-з сэлгэдэг үзэгдэл оёрдог төгийгүй халхад г байдаг. Мишээ нь: жајин-јајин гэдэг.

Дөрвөдүүд "агаа" гэхийг "газā", гадаг гэхийг "гаен" гэдэг. Мөн "бага сага" гэхийг баб заб гэдэг. Дөрвөдийн аялгуунд ү, у хоёр авч солигддог.

андйсан (анжне), ташуён (таедана). Дөрвөдийн
ашиан аялгуунд монгол бичгийн хэлний буюу
халхын аялгуунд „i”-гийн нөлөөгөөр зөөлөр-
дөг шигүүцлээг зөөлрөхгүй ганца шигүүцлээг
болсон байдаг. Жишээ нь: Р-авиа: раркрад, арк,
таран гэх мэт.

Чунд зөвхөн „Р” авиа төдий биш „i”-гийн өмнө
орсон шигүүцлээг авиа „i” эшигээ гээгээд ха-
туу шигүүцлээг болсон нь: хатраах (хатираах),
закā (захиа), цокүр (цожуур) гэх мэт.

Шигүүцлээгийн зөөлрөх буюу тагнааших
нь халхтай адилгүй. Энэ үзэгдэл маш тогт-
воргүй үг, үгэнд янз бүр байдаг. Жишээлбэл:
шйр (ишйр), кйр (жяр), алүйн, алхā гэхэд ха-
туу р, л зөөлөрсөн р, л болжээ. Тэтэл
зөөлөн л дахиад хатуу л болдог: хушхā
(хуших), Дөрвөдийн ашиан аялгуунд үгийн эх-
ний зарим авиа гээгдсэн байна. Жишээ нь:
утхā (хутеа), гүлз (угалз)
йрнайх (буурах, болих), г, м. Үгийн дундаас „т”
авиа үгүй болсон нь: үхүр (утхуур). Үгийн
дундаас гээгдсэн бусад шигүүцлээг:
ут-урт, күйнёгдөх - күйрёх - хүүрнэлдэх, нөлдөх-
ноолддох, га сан (гадас). Заримдаа үгийн дун-
даас хос эгшиг гээгдсэн байдаг.
хантраах (хантйраах). Үгийн эцсийн зарим ^{шигүүцлээг}
авиа байхгүй болсон нь: хуица (хувцаа). Үгийн
эцсийн зарим эгшиг авиа гээгдсэн байдаг: сог
(согоо) зёб (зөгий).

Дөрвөдийн ашиан аялгуунд дараах урт шиг-

гүчлэгт байдаг: ж, х, е, ш, д, айял, байял, гүжял
аддйе, бодд, аххя, буххя, күйиш, жесүйн, насс, жосс,
зүесүйн гэх мэт

Цесийн тухай.

Халхын аялгуунд үе хэрхэн бүтдэг томъё-
ог Б.Я. Владимирцов гаргахдаа: „Халхын аял-
гуунд үе зөвхөн дараах зохиолгоор бүтэж
болох юм.“ гэжээ. v-e, e-v, e-v-e¹ гэж томъёол-
жээ²

Дөрвөдийн аман аялгуунд үе бүтэхдээ үүнээс арай
өөр юм байна.

Дөрвөдий аман аялгуунд дор дурдсан үе байдаг.
Үүнд:

- а. Дан эгшгээр бүтсэн үе
- б. шигүүцлэгт эгшгээр бүтсэн үе
- в. эгшиг - шигүүцлэгтээр бүтсэн үе
- г. шигүүцлэгт-эгшиг-шигүүцлэгтээр бүтсэн үе
- д. шигүүцлэгт-эгшиг-шигүүцлэгт-шигүүцлэгтээр
бүтсэн үе: күүрд, жесн, мөрс.
- е. эгшиг-шигүүцлэгт-шигүүцлэгтээр бүтсэн үе:
оис, үнс, арс гэх мэт.

13-р зууны цед монголын зарим аялгуунд
үсгийн эхний З, Ү шигүүцлэгт ж байсан бөгөөд түүн-
ий үндэгдэл одоогийн дөрвөдийн аялгуунд хэвэр үнд-
сэн байна. Жишээлбэл: жасах (засах), жасмалхан
дагдйа (засмалхан даваа), жасуй (засуул) гэж ярьдаг.
Үийн үзэгдэл ганц дөрвөдөд төдийгүй бусад зарим
монгол хэл аялгуутанд байдаг билээ. Т.Д. Санжсеев

1). v-эгшиг

с-шигүүцлэгт гэсэн утгатай.

2). Б.Я. Владимирцов. Грамматическая грамматика монгольского тибетского
языка и халхского наречия. стр. 417

гуай өөрийнхөө хэнийг зүйг ушарт буриадад
мөн ёрхог аялгуу байдгийг тодорхой өгүүл-
жээ. „Ушарт буриадын иорхог аялгуутан гэж
нэрлэгддэг нутгийн аялгуунд бусад монгол
хэл, аялгууны үгийн эхний дж-ж (зз-з)-ийн
оронд энэ авналбар тохиолдсоор байдаг.” 89-р
талд.

Ниймээлбэл: jil - жил, жаргал - жаргал, jorgon -
зургаан, joro - жороо гэж мэт

13-р зууны үед монгол хэлнээс орос хэлэнд
дамжин орсон зарим монгол үгс дээрхийг батлах
бас нэгэн баримт мөн. Одоо орос хэлэнд монголын
„Зарлиг” гэдгээс гаралтай „Арлык” (ямарнэгэн
юуны тухай бичсэн товч тодорхойлолт), „Зам-
чин” гэдэг үгнээс гарсан „Замчик” (мөн улааг,
замг гэдэг утгаараа), „Засаг” гэдэг үгнээс
гаралтай „Засак” (албан татвар гэсэн утгатай)
үгс бий. Авсан зүйн талаар иймэрхүү онцлогууд
дөрвөдийн аялгуунд байна.

Цгийн зүйн талаар.

Дөрвөдийн аман аялгуу нь цгийн зүйн талаар
халхаас ихээхэн ялгаатай өөрчлөд бий. Халхын
аялгуунд байдаггүй зарим дугаарыг
бий. Мөн үг нь гурван биеийг зааж хуви-
даг. Энэ талаар буриад хэлтэй маш төстэй.

Дөрвөдийн ярианы хурдац халхынхаас илүү
хурдан учир цгийн доторхи эгшиг авиаг гээ-
нээр үг бараг зарим биеэ даасан үгс хуртэл
доторхи авиагаа гээж дагавар байжээ. Ялан-

Н.Г.Д.Самжиев „Сравнительная грамматика монгольских языков” 1953г.

гуяа нийлмэл өгүүлэхүүний бүлэгт орж байгаа.
туулах үйм үг, үйлт нэр, нөхцөл үйм үг, халдвар үг
биеэ даасан ганараа алдаад дагаварын ганартай
болжээ.

Цийм үзэгдэл зөвхөн оёрдын аялгуунд төдий биш
баруун ханхын зарим аман аялгуунд г гарг бай-
гаа юм. Энэ үзэгдэл бол хвандгаа нэг хэсэг биеэ
даасан үгс дагавар болж хувирахын эх үүсвэр
болно. Биеэ даасан үгс дагавар болсон нь: бэдүйм-
бий (байдаг юм биш), бэдгүмбэйлэ (байдаггүй
юм байна билээ),
үзүгэй хий (үзэж байх юм). Мөн нарт гөлөн бэйгэ-
хайш (бидэнд голлоо байдаг биш), жөүгэнлэ (явж
байна билээ) гэх мэт.

Мийн ялгалын талаар.

Мийн монгол хэлэнд байдаг тийн ялгал
дөрвөдийн аман аялгуунд цөл бий. Мишээлбэл:
нэрлэх, харьяалах, өх-орших, зааж, гарах, үйл-
дэх, халтрах, зүг шг заах, холбох, хязгаар-
лах зэрэг 10 тийн ялгал байна. Харьяалах, зүг
шг заахаас бусад тийн ялгалын дагавар халх-
тай бараг адил. Харьяалахын тийн ялгалын
дагавар (ин, ён, н, ан, ай гэх мэт) маш олон хувил-
бартай. Мишээ нь: харйн (харийн), харён (харын),
гахан (гахайн), ахайн (ахын), хоршённэ (хоршооны),
хашаннэ (хасианы) гэм мэт.

Халхон аялгуунд харьяалахын тийн ялгалд
урт эгшигийн дараа нь, ний дагавар залгадаг бол
дөрвөдийн аялгуунд зөвхөн „н“ дагавар залгадаг.
Мишээ нь: мавон суур (ташуурын суур), гахан шир (га-

хайн шир) гэх мэт. Мөн ы, ий дагаварын оронд „ä" дагавар хэрэглэгддэг.

үйнэй келдүйр (үнений хутгуур), күйиня үрөй (хүний үр), андйёйя хошу (анхисны хушуу), суиня тайла (суулын тайла) гэх мэт. Заримдаа урт эшигийн дараа „ён" дагавар залгадаг. Мишээ нь: лэйён, хатгур (лааны хатгуур), залэйён ёрй (залааны ёрой) гэх мэт. Чийн эцсийн зарим дагавар солигдсон. „на" гэдэг дагавар „р" болсон нь: нёр (наана), цёр (цаана), хёр (хойно) ёмёр (өмнө) гэх мэт. Зарим үгийн эхний үе нь гээгдээд эцсийн үе нь дагавар болжээ. „биш" гэдэг сөрөг утгатай суи үгийн эхний үе „би", мөн „билээ" гэдэг холбоо үгийн эхний үе „би" тус тус гээгдээд эцсийн үе „иш", „лээ" гэдэг дагавар гарт оржээ. Мишээлбэл: медхеш (мэдэх биш), үзёктхёш (үзэгдэх биш), ирхёш (ирж байх биш) гэх буюу заримдаа эл дагаврыг уртвар г дууддаг. ирхшя (ирэх бишээ), огйхшя (огих бишээ), идёхшя (идэх бишээ), намля (нам билээ), тийля (тийлбилээ) гэх мэт. Мэсээн байтлаа халхын аялгуунд байдаггүй зарим дагавар байдаг. барймтар (баримт), жовуинял (хөвүүнчл), ирнйял (ирнэл), огнйял (огнол) гэх мэтээр үйл үгийн дараа хүг нэмэгдүүлэх буюу батлах дагавар „л" өмнөх үгтэйгээ нийлжээ.

Үүрдэн аялгуунд үйл үг биейг хялган хувилгадаг.

Нэгдүгээр биейн дагавар ганц то „о", нэгдү-

гээр биеийн олон тоо „бдён“ жишээнь: бт ирнэй (би ирнэ) „бидн (..мā нар), ирнāбдён (бид ирцгээ- нэ), бт однāй (би одно, би. явна), бидн (..мā нар) од- нāбдён. Хоёрдугаар биеийн дагавар ганц тоо „г“, „т“, хоёрдугаар биеийн олон то „бт“ жи- шээнь: ги ирнāг (ги ирнэ), тā ирнāт (та ир- нэ), тā нар ирнāбт гэх мэт.

Чүнээ гадна чйл цгийн хүсэлжлэх төлвийн нэгдүгээр биеийн нэг ба олон тооны дагавар „сү, сүй“ байдаг. Жишээлбэл: бт кевсүй (би хэл- сүгэй буюу би хэлье), бт огеүй (би огъё) би огеугайн гэх мэт.

Чйл цгийн хоёрдугаар биеийн захирах төлвийн дагавар иг, иг, ит, ит байдаг. ги авāг (ги авааг), ги харāг (ги харааг), тā авāт (та авааг, та авараг), тā ирāт (та ирээрэй), тā харāт (та харааг), (та хараараг) 2-р биеийн хүндлэх хэлбэрийн дагавар „тн“ буюу тāн, тēн, тōн, тōн байдаг. Тā иртēн (та ирэгтүн), тā хартāн (та харагтүн) гэх мэт.

Туравдугаар биеийн хүсэлжлэх төлвийн дагавар „тхā“ байдаг. Жишээнь: кйтхā (хий- түгэй), јойтхā (явтугай) гэх мэт.

Чин үгийн цагийг заах төлөвийн дагавар

Цаг		Чндээн дагавар	Жишээ
одоо ба	одоо болж байгаа	на, нă	сүнă, маннă
	ирээдүй	на, нă	ирнă јоннă
өнгөр- сөн	өнө өнгөрсөн	г, ү	ба ү, төрө, кил
	одоо өнгөрг байгаа	лă, лă	ирлă, јоннал.
	өнгөрөн төгссөн	л, е	ирнел, келнел
		ш, б	харайш, түйш шилб

Асуух сун үг „үү“, „уу“ урьдах үгтэйгээ нийлээд дагавар болжээ. Жишээ нь: јонлүй (явсан уу?), ирлүй (ирсэн уу?), оглүй (огсон уу?), келлүй (хэлсэн уу?), болүй? (болов уу?)

3. Чгсийн сангийн талаар.

Дорводгийн аман аялгуунд нэг хэсэг өвөрмөц үг байдгийн дээр хуугин монгол биггийн дуудлагаар хэлэгддэг үгс олонтой байна. Ялангуяа цлгэр, түүх, хуугин дууны үгийг хэлэхдээ биггийн хэлээр их хэлдэг. Чанга хөндий амарг үгийн нэгдүгээр үгийн „и“ эгшиг өөрчлөлт үзээгүй хэвээрээ байна. Жишээлбэл: үг, бйлт, ниднөн, гилёбгй, гирбай, гирён, јисён, гирай, шинă гэх мэт.

Хуугин биггийн хэлний дуудлагаар хэлэгдэж байгаа үгс: гйгг, гэгцар, үнүйксай, цуудүйксай, цуглүйлахсай, төдрөксай, бйхийксай гэх мэт.

Дорводгийн аман аялгууны чгсийн сангийн

Нэг хэсэг үгс нь эртний монгол хэлтэй нэг эз-
гуур үндэстэй боловч дагаврын талаар өөргөлөгд-
сөн буюу авиа сэлгэсэн, гээгдсэн монголорноос болж
оршин цагийн хамх хэлний үгсээг дүрс, дуудлага
утгын талаар өөр болжээ. Жишээлбэл: айхын
(хөдрийн ая), аглай (аглах хам), аглйн бара (аг-
лаг хамын буюу талсын бараа), башлх (бэлх),
базбайх (базах), бичкё (битгий), бйлсха (булз),
горбо (гархи, арал), дайхайц (цув), ерётрөх (эрэмж-
лэх), инздах (нэглэх), көрөглөх (бардамнах),
(хөөрөх), мёре (могөөр), нэдбай (наадам, тог-
мош), тешнё (тэвч), окөрбён (онсиргон), то шир-
нэ (хамнаг хурч), тунцбарцайк (нелишг жүүдүй),
тегтёг (тэвсэг), убадёр (угаагуур), убуи (угж),
утцан (утас), хубца (хувцас), үмжён (үнз) гэх мэт.

Дөрвөдийн аман аялгууны үгсийн санд айм
зэрэглээг оршдог турк үгсээтний (хасаг, ури-
анхай, хотон) хэл аялгуунаас орсон үгс нилээд
байдаг. Жишээлбэл: кой (хон) хасаг хэлний
кoi, кебтё (шиг, мэт) ёкебте (хасаг), архамт
(аргаиш) - аркан (хас.), арйг (салбар), шуудуу
арык (хас.), насдай (хамрын талхи) - наебай
(хас.), сак'сак' (сэгсүүрэг) - сак, ыргы (хасаг), тек
(ухна), - төке (хас.) хам^{та} (карман) - калта (хас),
хундуйк (бууны хүймөр) - кундак (хас.), гийкёр
(галын хайг) - шимшир (хас.) харбай (хар мод) -
карагай (хас.) хараи (үтрэм), - кырман (хас.) г.м
Хасаг хэлний ийнхэрхүү нэг хэсэг үг аванзүйн
ба утгын талаар бараг өөргөлөгтөй шахам
хэрэглэгдэнэ байна. Тэтн хасаг хэлний зарим

цэгийн дүрс, нь хэвээр боловч утга нь ижилхэн
 шал өөр болсон байна. Жишээлбэл: тундике (өрх)
 гэсэн дөрвөд аялгуунд түйнтүйк (дэр) болсон бө-
 гөөд „түйн“ гэдэг язгуур нь хэвээр явж байна.
 Мурындык, (буйн) гэсэн чг дөрвөдийн зарим аял-
 гуунд бүрүйнтөх болжээ. Жүрт (дэрүүл) болжээ.
 Хасгийн төвөл (сар) гэсэн чг дөрвөдийн аялгуунд
 төөл (адуунн магнай) дэррх сар) болжээ. Чүний зэ-
 рэгцээгээр цэгийн язгуур нь цухам хаанаас гар-
 сн нь чл мэдэгдэх нэг хэсэг үсэ байна. Жи-
 шээлбэл: адар (шөрлөс), айна (шүнэ), асбэн
 (орой, үдэш), архад (хүхчүр), айр (сээрээ), ангис
 (тариагийн нь хураасан талбай), ангү (сүүч-
 тэй хамт хуурсан тариа) бөккәх (нөүз, нөхөр,
 бокрә (богоч) ганү (хөтөл, нахиу), дір (дүйз, тө-
 мөр таваг), Үасар (хоргой), келдүйр (малтуур)
 саш (сүрэл), төлөг (хазаарын зуурай), үд (амгай),
 мушар (дэн) гэх мэт. Дөрвөдийн аман аялгуу-
 ны үгсийн еанд „бэрлэм“ арих гэдэг өвөрмөц
 хэллэгийн үлдэгдэл одоог байсаар байна.
 Айлын бэр болсон хүн хадмн талынхнийхаа
 ахмад хүмүүсийг хундлэм, тэдний нэрийг
 цээрлэм, тэр хүний нэрийн эхний авиаг өөр
 авиагаар солин ярьдаг заншилтай байжээ.
 Ингэж бэрлэм хэмэх нь сун, сунанд буюу
 зарим хүний ярианд өөр боловч шөн нийтлэг
 ганартай, дөрвөдийн хаана г арил бэрлэдэг
 үсэ байдагтай адил байна. Жишээлбэл: Мә гирөг
 бәнт? (Ма сасн байна уу). Абрүсн мөмдүт?
 (мал сүрэг мэнд уу), залї (гас), гелән, өңгө-

тө (цагаан), енкёр (хөх), аңгёр (шар), нилён (улаан)
гэж хрьдаг.

Тэтэн өвөрмөц бэрлэдэг үс бас байдаг. „Ц“ авиа
аг цээрлэмэ бэрлэхдээ: жүр (цай), жүхяр (шихэр,
жерёе (цэрэг), егдөг (цэгдэг) гэх жишээтэй. Мөн
„т“ авиаг цээрлэн бэрлэхдээ: јемён (тэмээ),
јендө (танг) јон, бөрөб (тонгорог), јүдён (тариа) г.м.
Мөн „х“ авиаг цээрлэн бэрлэхдээ баран (хар), но-
лйх (хурга), төмөр (хутга) јарбан (харгана), нйц-
гэн, јүдён (хоногор тариа), елд өвөр (хуц) гэх мэт.

Ингэж үгийн эхний зарим авиаг цээрлэмэ
бэрлэдгийн зэрэгцээгээр адил утгатай (синоним)
үгээр нь сольж бэрлэдэг ёсон бас байна. Жи-
шээлбэл: аменә (уух, идэх); терлйк (лавшиг);
гнзга (бат бэх); хоншар (хамар); бурянтәг
(хамар); уншйльә (ном); делкә (тэнгэр) гэх мэт.
Бэрлэсэн үгээр бүтээн өгүүлдэг:

урегалйн јөwд
урбаймйн јорайд
ульмбә майлмбәг шамигйх
Үе

Тайлбар нь: Толон хөвөөнд, модон ёросод гоно хур-
га идгйх нэггэсэн өгүүлбэр юм.

Мөнбас нэг жишээ авг үзье:

Ајјан кōwкрін еелд герей толийн дүрәйтө
Хул абруейг үлмә шамшсан гет ондөр
шүрдөг түйгөв аңгёр ке лүә.

Тайлбар: Баян уушгийн бэлд нар саран там-
гатай хул шоройг гоно идсэн гэж урт бүртгэд
Мухар шар хэмжээгэсэн өгүүлбэр ажээ.

1959 онд Улаанбаатар хотод болсон олон улсын монгол эрдэмтдийн анхдугаар их хурал дээр Финляндийн эрдэмтэн Пентти Валто "Хамнаг бүсгүйчүүдийн хэлний тухай" гэдэг шигтгэл тавьсан бөгөөд тэр шигтгэлдээ "Хамнаг бүсгүйчүүд наад зах нь гурван зүйлийн арга хэрэглэнэ өөрийн хэлний өвөрмөцийг мэдэгддэгийг үзэнэ болох байна" гэжээ.

Энэ гурван зүйл гэдэг нь утга ойролцоо үгийг сольж хэрэглэдэг, үгийн эхний авиаг өөр авиагаар сольж хэлдэг, ёгт үг хэрэглэнэ хэлдэг энэ гурван арга талаа. Эдгээрийн жишээг бидээр тодорхой өгүүлсэн билээ.

Дөрвөдийн аман аялгууны үгсийн санд зарим үгсийн утга Хамнаг аялгууныхаас өөр болж утга шилжсэн байдал. Чунд: бг-(гэдэгн), дуух-(дагз); ём-(мөр); тоёл-(шил); хамар-(буралтаг); арүй-(аару); тахх-(гутамн зан); амй алдах-(мэдээ алдах); дайшйх-(авирах); уйас-олон хүн; будан-гуримтай хоол; көдө-там газрыг хэлэнэ болжээ.

Дөрвөдийн аман зохиолын талаар.

Манай оюудууд ялангуяа дөрвөдийн аман зохиолын анги төрөл бүр бий. Эдгээрийн дотроос ардын дууны талаар дөрвөдийн монголчуудын дунд дээгүүр суурийг эзлэнэ.

Дөрвөдийн 400 дуу гэж баруун монгол дээр үеэе хригддаг байсан нь талаар бий юм.

"Монголзон монгол хэл бэлгийн эрдэмтний анхдугаар их хурал" 4-р бөмбөг 226-р талд.

Дөрвөдийн эртний дуунуудыг дотор нь айдал дуу
(найрмн дуу), шашдар дуун (шагтуу), (хохно дуу)
шог дуун, (шагтаар дуу) янаг амрагийн дуу гэж
үндсэндээ 4 хэсэгт хувааж болох юм.

Айдал дуунд газар нутаг, морины тухай
дуун их байдаг.

Шашдар дуун гэдэг бол нэг ёсны шагтуу бөгөөд
ихэвчлэн бурхан, шашин лам хувраг, хаад
ноёдыг шагтсан байдаг боловч үүний дотор
түүхийн бодит үйл явдал, биеет хүний тухай
дуу олон байдаг. Жишээлбэл:

„Ар көбгйд төрөксөн

унгян халгун морин” гэдэг дуунд:

Ар көбгйд төрөксөн унгян халгун морин

унайтā сайхан морин

Ар халхын (хадгын) 1) нојжодууд баралхайлтā
сайхан нојжодууд

Олно көбгйд төрөксөн ондгон халгун морин

унайтā сайхан морин

Олно хадгын нојжодууд баралхайлтā сайхан
нојжодууд.

Энэ дуунд ар, өвөр, ах дуу мөнгөлүүдийн
хаа эв найрамдал нэгдэл нягтралыг мөрөөд-
сөн санаа гардаг.

Мөн бас нэг дуу авч үзье:

„Хаш Күнэй нутаг” гэдэг дуунаас:

Донгон зөрд мориг үјјяндан даебайа

Доргоон түймөн цөргэг дайндан даебайан

нерте төрөксөн Галдуй

1) Зарим сүмэнд халхын, зарим сүмэнд хаадын гэж
дууддаг.

Энэ дуу бол Чингэсийн үед ойрдууд дөрвөн түмэн цэрэг гаргаж байсан гэдгийг зүйрлэн байгаа боломтой.

Дөрвөдийн дуунд газар тутгаа магтсан маш сайхан магтаал дуу олон байдаг.

„Утā еангйн оронд“ гэдэг дуунд:

„Брднёр бүрдөксөн гүлүтāl

Бмёр бүрдөксөн цецөхтāl

Тīm сайхан оронд

мөргөхйн дамбёрёл орштхā.

Задār бүтөксөн гүлүтāl

Замбайбар бүтөксөн цецөхтāl

Тīm сайхан оронд

мөргөхйн дамбёрёл орштхā” гэмээ.

Иймээс ардын дууны дотроос түүхийн бодит баримтыг мэдэж болох юм.

Дөрвөдүүд хуур гардаг, дуу дуулдаг хүмүүс маш олон байдаг. Энэ үгчрээс г зэр-гэлдээ монголчуудынхаа дотор олон дуутай-гаараа дөрвөд алдаршжээ. Энэ тухай эрдэмтэн Н. Цэвээн “өөрийнхөө бүтээлд бичсэн нь: „Дөрвөдүүд зугаа наадагд бахтай, аян замд явевг, ажам хийвг, энгийн суувг, дуу дуулах дуртай, үлгээр тууль, хууг хэлэхэд бас дуртай” гэмээ.

Дөрвөдийн ашан аялгууг судлахын аг холбогдолыг тус өгүүмлийн эхэнд би дурдсан билээ. Би энэ өгүүмэлд хэд хэдэн зүйлийн талаар

1) Н. Цэвээн. „Монгол ятмын гарал, үндэс байдлын өгүүмэл” 50-р талд. 1934 он.

шинэ санал дэвшицу аж байгаа явдал бол манай
эрдэмтэд сэхээтэн багш нар ялангуяа авиан
зүй, нутгийн аялгууны мэрэг нэмтэн нарын
санал зөвлөмжөөг сонсохыг хүссэн билээ.

Резюме.

В статье „К вопросу об особенностях дербетского говора“ автор показал основные фонетические, морфологические, лексикологические и другие особенности дербетского говора — одного из основных говоров ойратского диалекта.

Дербетский говор сильно отличается от современного халхасского, в особенности в отношении его фонетической системы. Дербетский говор превосходит халхасский по шлему фонем, гласные вотящие от халхасского более огубленные и сингармонизми нечетойгивны.

Вследствие того, что дербеты говорят очень быстро, последующие гласные (не первые) сливаются неясно, к тому же, часто самостоятельных слов (слова, входящие в состав сложного сказуемого — дээрригастие, пригастие, вспомогательные глаголы и т.д.) становятся похисловаши.

В словарном запасе этого говора довольно много своеобразных слов. Автор стремится также объяснить и другие особенности дербетского говора.

Хуучин бусад Гаврилови Э.Г.

1968 он 7-р сард 3000 ширхэг хэв.мб. Цаасны хэмжээ
60x99. 1/12. Хэвлэлийн хуудас 3 1/2.

Б-11089

Зас. №92

Минимал Улсын Академийн хэвлэл.
Улаанбаатар, Лениний гудамж, 5.